

СЕМАНТИЧНІ МОДИФІКАЦІЇ ГЕОГРАФІЧНИХ ТЕРМІНІВ ВОЛИНИ

У запропонованій статті на матеріалі географічної лексики Волині досліджується одна з універсальних явищ народної географічної термінології — семантичні модифікації географічних термінів. З'ясовано, що найпродуктивнішими є перехід 'анатомічна термінологія' — 'географічна термінологія'. Явище семантичної трансформації в терміносистемах відображає процес мислення мовців в умовах формування географічної термінології.

Ключові слова: географічний термін, семантична трансформація, метафора, анатомічна термінологія.

Народні географічні терміни входять до складу лексики, у якій зафіксовані уявлення народу про навколишній світ, його природно-географічні умови. Цікавими найменування географічних об'єктів є такі, що відображують у собі асоціативне мислення носіїв мови. Пояснюється це насамперед тим, що географічні об'єкти і поняття порівняно з іншими характеризуються більшою стійкістю і постійністю [18, 10]. Здавна для більш яскравої характеристики місцевості, для зображення її внутрішньої форми, люди використовували слова, які означали частини тіла людини й тварин, назви посуду, предмети домашнього вжитку тощо.

Дослідники народної географічної термінології, зокрема Е. і В. Мурзаєви, вказували на зв'язок географічних термінів із назвами частин тіла людини й тварини, і що подібний зв'язок властивий багатьом національним системам географічних назв [12, 10]. М.І.Толстой також відзначав, що анатомічні назви часто використовуються на позначення гідронімічних об'єктів та гірського рельєфу [20, 246]. Паралельне вживання термінів у двох термінологічних сферах – анатомічної і географічної – є універсальним, наприклад, *голова, устя, шия, перешийок, підошва, ріг* та ін. [21, 52].

У нашій статті ми намагаємось також простежити такий зв'язок на матеріалі народних географічних термінів Волині.

Гуля 'вершина гори, пагорба' (< псл. **gulja* [5, I, 616]), що побутує в надбузьких говірках, перенесений у народну географічну термінологію з анатомічної, пор. укр. *гуля* 'заокруглена опуклість, нарід на тілі людини або тварини від запалення, удару і т.ін.' [19, II, 191].

Полісемантичний термін *зрїва* 'берег високий, крутий' (с. Старий Чорторийськ Маневицького р-ну.), 'луг, де косять сіно' (с. Топільне Рожищенського р-ну), 'низина біля річки', 'луг, що заливається водою'

(с. Сокіл Рожищенського р-ну), ‘частина водоймища, що вдається в сушу’ (с. Люб’язь Любешівського р-ну) < псл. **griva* [5, I, 593], що засвідчує семантичну видозміну загальноновживаної лексики *griva* ‘довге волосся на шії коня та деяких інших тварин’ [3, 74], широко відомий у ряді українських говорів, найчастіше використовується на позначення продовгуватої форми географічного об’єкта, пор.: укр. *gríva* ‘довгасте підвищення, гірське пасмо’, ‘смуга трави, хлібних рослин, що залишається нескошеною’ [19, II, 165], укр. діал. ‘невелике продовгувате підвищення’, ‘вузька суха смуга серед болота’, ‘місце, до якого підходить річка при розливі’, ‘вузька смужка лісу на підвищенні’, ‘сінокіс між лісом і болотом’, ‘луг на підвищенні’ [22, 65], ‘витагнута гора, покрита лісом’, ‘витагнуте підвищення між ярами, струмками, улоговинами’, ‘витагнута обмілина на річці’, ‘вузька довга ділянка лісу в полі’ [16, 74], *gríva* ‘підвищене сухе місце серед болота’ [14, 31], блр. *grýva* ‘міль, яка розділяє воду при злитті двох рік; купка кущів, кущі на лузі; недокошений покіс, недожата ділянка; довгий, витягнутої форми, згірок; гористе, продовгувате підвищення на заливних лугах, яке ніколи не заливається водою; підвищення високе, продовгувате; гряда, згірок, грудок серед болота, лугу або низинного лісу; курган на підвищеному місці серед болота, який поріс лісом’ [24, 54]. У говірці с. Сокіл Рожищенського р-ну аналізований апелятив, крім позначення ‘низини біля річки’, використовується для називання ‘лугу, що заливається водою’.

Зі значенням ‘низина, поросла травою’ в говірці с. Берестяни Ківерцівського р-ну записано лексему *lákot* < псл. **olkъtъ* [23, I, 489], пор.: болг. *lákъt*, *lakot*, серб. *lâkat*, слц. *lâket* [5, III, 260], пол. *lokiec* ‘суглоб, який сполучає плече з передпліччям’; ‘згин річки’ [25, II, 811].

Поширеною назвою для поняття ‘поворот річки’, що локалізується майже в усіх районах області, є *kolіno* (сс. Маркелівка, Микуличі, Овадне, П’ятидні, Хмелівка Володимир-Волинського р-ну, сс. Воегоща, Запруддя, Раків Ліс КаміньКаширського р-ну, с. Тростянець Ківерцівського р-ну, с. Підріжжя Ковельського р-ну, сс. Дорогиничі, Затурці Локачинського р-ну, сс. Боголюби, Гірка Полонка, Одереди, Підгайці Луцького р-ну, с. Олеськ Любомольського р-ну, сс. Любче, Оленівка, Рудка Козинська Рожищенського р-ну, с. Залюття Старовижівського р-ну, смт Шацьк Шацького р-ну), а також фонетичний варіант *kuліno* ‘поворот русла’ (сс. Заставне, Литовеж Іваничівського р-ну, сс. Ізов, Чорників Володимир-Волинського р-ну, [9, 146]) < *kolіno* (*y* < *o* в ненаголошеному складі). Термін *kolіno*, який сягає псл. **kolēno* ‘коліно, кривизна, згин’ [5, II, 513], утворено внаслідок метафоричного переносу (за подібністю) з анатомічної номенклатури, пор. укр. *kolіno* ‘суглоб,

що з'єднує стегнову і гомілкову кістки; місце згину ноги', 'нога від колінного суглоба до таза', 'окрема частина чого-небудь, що має вигляд ламаної лінії, від одного згину чи повороту до іншого', 'поворот, загин (річки, дороги та ін.)' [19, IV, 224]. Відповідники ця лексема має і в інших слов'янських говорах, пор.: укр. діал. *коліна* 'згин (річки й т.ін.)' [23, II, 29], 'згин річки' [14, 361], 'згин річки' [22, 102] 'крута зміна напрямку річки' [14, 35], рос. *колéно* 'місце повороту річки, дороги, улоговини' [16, 92], пол. *kolano* 'вигин річки' [26, 193], блр. *калёна* 'крутий поворот річки, дороги' [24, 85].

Наслідком перенесення з анатомічної номенклатури є слово *шия* 'звужена частина сінокосу, поля; вузький прохід серед чогось' (с. Сильно Ківерцівського р-ну), 'вузький прохід між обробленими полями' (с. Ясенівка Рожищенського р-ну), 'підвищена звужена частина річки' (с. Гектари Горохівського р-ну). Одничний апелятив *шійка* 'поворот річки' (с. Гуца Любомльського р-ну) – зменшене утворення до слова *шия* < псл. **šija* [23, II, 411]. У доступних нам джерелах не знаходимо аналогічного відповідника з цим значенням, але споріднені з ним, тільки з іншою семантикою, є в російських говірках, наприклад, рос. *шеина* (< *шея*) 'звужена частина улоговини' [16, 164], а також чеських: *šije* 'вузька смуга землі, перешийок' [10, 71].

Лексема *жылі́* < псл. **žila* [5, II, 197], ареал якої зі значенням 'джерело прісної води' обмежується західноволинськими говірками (сс. Амбуків, Млинище, Петрове Іваничівського р-ну, с. Чорників Володимир-Волинського р-ну [9, 115]). З наголосом на першому складі відоме в смт Голоби Ковельського р-ну, представляючи семантику 'джерело в криниці'. Як підземний потік цей термін відзначається в м. Камінь-Каширському Камінь-Каширського р-ну. З вищезгаданими значеннями чи подібними *жы́ла* записане Є.Тимченком: 'джерело води, що тече під землею' [8, 930]. Пор. ще укр. діал. 'джерело' [4, 153]. Широко відоме *жы́ла* і в білоруських говірках, оформляючи такі семантики: 'заболочені місця, зарослі стариці, де ще ледь виступає вода', 'водоносний шар, кринична, волога смуга, криниця серед багна', 'підземий стік; продовгуватий згірок, коса', 'вузький довгий пласт землі однієї породи' [24, 66].

Поодинокими вкрапленням у говірках Камінь-Каширського та Маневицького р-нів зі значенням 'невеличка ділянка землі' фіксуємо лексему *лопа́тка* (с. Раків Ліс Камінь-Каширського р-ну, с. Ситниця Маневицького р-ну), яку, найвірогідніше, слід розглядати як термін-метафору, що є результатом семантичного переосмислення відповідного анатомічного терміна *лопатка* 'парна кістка трикутної форми у складі плечового пояса хребетних тварин і людини' [19, IV, 546].

У говірці с. Хмелівка Володимир-Волинського р-ну для позначення поняття “частина водоймища, що вдається в сушу” використовується термін **язик**. У суміжних говірках (с. Маркелівка Володимир-Волинського р-ну, смт Іваничі Іваничівського р-ну) термін **чубок** вживається для ‘вершини гори, пагорба’. Цю ж семему в с. Хмелівка Володимир-Волинського р-ну виражає анатомічний термін **лоб**, який ще зі значенням ‘опуклий виступ на схилі’ побутує в с. Гектари Горохівського р-ну.

У системі народної географічної термінології Волині, крім названих семантичних переходів із соматичної термінології, простежуються перетворення ‘назви частин чи деталей одягу’ – ‘географічні терміни’. Так, для позначення поняття ‘місце, де розходяться чи сходяться дві річки’ вживається географічний термін **штани́** (с. Радехів Любомльського р-ну), перенесений із номенклатури одягу за зовнішньою подібністю і з таким чи близьким значенням добре відомий за межами досліджуваного регіону, пор.: укр. діал. *штани* ‘місце, де сходяться дві річки’, ‘місце, де розгалужується ріка’ [14, 37, 40], блр. *штаны* ‘місце на лузі або в лісі, де відпочивають; рельєф місцевості, що своєю формою нагадує штани; клин’ [24, 207].

Аналогічно до назви **штани́** виникло множинне утворення **рукаві́** ‘місце, де розходяться дві річки’ (с. Човниця Ківерцівського р-ну). Принагідно зазначимо, що вказаний апелятив, але в значенні ‘місце, де сходяться дві річки’ фіксується також в іншій говірці цього ж району (с. Тростянець Ківерцівського р-ну).

Семантичні модифікації лексики на позначення географічних об’єктів простежуються і в інших групах, однак вони є менш продуктивними:

а) назви предметів домашнього вжитку, знярядь сільськогосподарської праці, посуду – географічні терміни:

блюдце ‘яма в болоті’ (с. Баїв Луцького р-ну);

вила ‘місце, де розходяться дві річки’ (с. Сильне Любомльського р-ну); ‘місце, де сходяться дві річки’ (смт Локачі Локачинського р-ну, смт Нова Вижва);

жолоб ‘балка’ (с. Радомишль Луцького р-ну);

жолобок ‘рівчак, заповнений водою’ (с. Гектари Горохівського р-ну);

коритина ‘низина, поросла травою’ (с. Буяни Луцького р-ну), **корито** ‘пологий берег’ (м. ВолодимирВолинський Володимир-Волинського р-ну);

коса ‘глухий, непроточний рукав річки’ (с. Поворськ Ковельського р-ну); ‘мілка ділянка у водоймі’ (с. Льотниче Володимир-Волинського

р-ну, с. Боровне Камінь-Каширського р-ну, с. Човниця Ківерцівського р-ну, м. Любомль Любомльського р-ну); ‘частина водоймища; що вдається в сушу’ (с. Затурці Локачинського р-ну, с. Затурці Луцького р-ну, с. Залюття Старовижівського р-ну); ‘продовгувате підвищення’ (с. Воєгоща Камінь-Каширського р-ну);

макотрина ‘прогалина в лісі’ (с. Яблунька Маневицького р-ну);

стіл ‘рівнинна місцевість’ (с. Хмелівка Володимир-Волинського р-ну);

талір ‘рівнинна місцевість’ (с. Одереди Луцького р-ну);

щітка ‘гора, поросла лісом’ (с. Хмелівка Володимир-Волинського р-ну);

б) назви частин будинку – географічні терміни:

вікна ‘грузьке болото, де трясеться, колишеться земля’ (м. Володимир-Волинський Володимир-Волинського р-ну);

вікно ‘частина водної поверхні, вільної від заростей’ (с. Воєгоща Камінь-Каширського р-ну); ‘яма в болоті’ (с. Воєгоща Камінь-Каширського р-ну, с. Любитів Ковельського р-ну, с. Залюття Старовижівського р-ну, с. Мельники Шацького р-ну); ‘яма в річці’ (с. Прилісне Маневицького р-ну); ‘місце в річці, озері з круговим рухом води’ (с. Грабове Любомльського р-ну); **вукно** ‘частина водної поверхні, вільної від заростей’ (с. Голоби Ковельського р-ну), **окно** ‘яма в болоті’ (с. Карасин Камінь-Каширського р-ну, с. Шкроби Старовижівського р-ну, с. Озеряни Турійського р-ну); ‘частина водної поверхні, вільної від заростей’ (с. Голоби Ковельського р-ну);

потолок ‘вершина гори, пагорба’ (с. Клепачів Ківерцівського р-ну);

сцінка ‘широка межа між полями’ (сс. Грибовиця, Гряди, Кречів, Стара Лішня Іваничівського р-ну); ‘польова стежка між урочищами’ (с. Рогожани Володимир-Волинського р-ну, сс. Лежниця, Морозовичі, Петрове Іваничівського р-ну);

в) назви геометричних фігур – географічні терміни:

лінія ‘довга сільська вулиця’ (сс. Воштин, Рогожани Володимир-Волинського р-ну, с. Поромів Іваничівського р-ну); ‘лісова просіка’ (м. Володимир-Волинський Володимир-Волинського р-ну, сс. Воєгоща, Ворокомле Камінь-Каширського р-ну, с. Клепачів Ківерцівського р-ну, сс. Березичі, Шлапань Любешівського р-ну, с. Штунь Любомльського р-ну, с. Велика Яблунька Маневицького р-ну, с. Шкроби Старовижівського р-ну, с. Ростань Шацького р-ну);

кут ‘рукав річки’, ‘поворот річки’ (с. Литовеж Іваничівського р-ну),

кути ‘край лісу, клин лісу’ (сс. Мерва, Озерці, Рачин, Шклинь Горхівського р-ну);

кружок ‘гора, що поросла лісом’ (с. Буцинь Старовижівського р-ну);
‘долина’ (с. Глухи Старовижівського р-ну);

е) одиничні перенесення значень:

клатоть ‘ділянка поля’, **клаттик** ‘ділянка поля’ (с. Зоря Володимир-Волинського р-ну);

кумок ‘маленький острів в озері’ (с. Яблунька Маневицького р-ну);

пілка ‘ділянка поля’ (с. Хорохорин Луцького р-ну);

пасмо ‘продовгувате підвищення’ (с. Хмелівка Володимир-Волинського р-ну, с. Клепачів Ківерцівського р-ну);

стрелка ‘місце, де один канал впадає в інший’ (с. Пішане Камінь-Каширського р-ну).

Отже, проведене дослідження на матеріалі народної географічної термінології Волині дає можливість констатувати, що семантичні трансформації у системі географічної лексики – явище закономірне і простежується в багатьох мовних ареалах. Наведений матеріал дозволяє зробити висновок про такий напрямок семантичних переходів: від асоціації з назвою певного предмета до назв географічних понять.

1. Грінченко Б. Словарь української мови: в 4 т. / [Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б.Д. Грінченко]. – К., 1907–1909.

2. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. – М.: Рус. яз., 1981–1991.; у тексті римською цифрою подано том, арабською сторінку.

3. Дзендзелівський Й. О. Сільськогосподарська лексика говорів Закарпаття // *Studia Slavica*. X/12. С.3397.

4. Дзендзелівський Й. О. Українські назви для джерела // *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 1975. XXV/12. С. 149201.

5. ЕСУМ - Етимологічний словник української мови: в 7 т. – К.: Наук думка, 1982. – Т. 1 - Т.3.; у тексті римською цифрою подано том, арабською сторінку.

6. ЭССЯ - Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лексич. фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. – М., 1974-1996. – Вып. 1-23.

7. Железняк І. М. Гідронімія і номіна топографіка (бас. Ірпеня) / І.М. Железняк // Питання історичної ономастики. – К.: Наукова думка, 1994 - 335 с.

8. Історичний словник українського язика / [під ред. Є. Тимченка]. – Т. 1. – Х.: Українська радянська енциклопедія, 1932. – 947 с.

9. Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М.М. Кор- зонюк // Українська діалектна лексика. К.: Наукова думка, 1987. с. 62267.

10. Малько Р. Н. Географическая терминология чешского и словацкого языков (на общеславянском фоне) / Р.Н. Малько.– М., 1974.

11. Марусенко Т. А. Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) / Т. А. Марусенко // *Полесье: Лингвистика. Археология. Топонимика.* – М.: Наука, 1968. – С. 206 – 255.

12. Мурзаевы Э и В. Словарь местных географических терминов. – М.: 1959. – 304 с.

13. Невська Л.Г. Балтийская географическая терминология / Л.Г. Невська – М.: 1977. - 227 с.
14. Никончук М.В. Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся). К.: – Наукова думка, 1979. – 313 с.
15. Ніковський А. Українськоросійський словник. К., 1926.
16. Полякова Е.Н. От “арайны” до “яра”: Народная географическая терминология Пермской области. – Пермь: Кн. изд.-во, 1988. -181 с.
17. Семчинський С.В. Семантична інтерференція мов.: На матеріалі слов'яно-східнороманських мовних контактів. – К.: 1974. – 255 с.
18. Семантичні аспекти взаємодії інтернаціонального і національного в сучасних терміносистемах // Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах. К.: Наукова думка, 1993. – С. 696.
19. СУМ - Словник української мови / [ред. кол. І. К. Білодід (голова) та ін.]: в 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 –1980; у тексті римською цифрою подано том, арабською сторінку.
20. Толстой Н. И. Славянская географическая терминология. – М.: 1999. – 264 с.7
21. Толстой Н. И. К проблеме изучения славянских местных географических терминов // Местные географические термины. – М.: 1970. – С. 46 – 53.
22. Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья. – Сумы, 1984. – 274 с.
23. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. – М.: Русский язык, 1993. – Т. I–II.
24. Яшкін І. Я. Беларуска геаграфічныя назвы: Тапаграфія. Гідралогія.– Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – 256 с.
25. Karłowicz J. Słownik gwar polskich. – Kraków. – 1900-1911. – Т. 1-6.
26. Nitsche P. Die geographische Terminologie des Polnischen. – Köln-Graz: Böhlau, 1964. – 339 s.

The article deals with the investigation of a universal phenomenon of the ethnic geographical terminology which is called semantic modifications of the geographical terms. It was found out that the most productive way of such modifications is the transformation of the anatomical terms into the geographical ones. Semantic modifications in the terminological systems reflect the speakers' ways of thinking in the course of the geographical terms formation.

Key words: *geographical term, semantic transformation, metaphor, anatomical terminology.*